

„Bírálni jöttem Lukácsot, nem dicsérni”

Felszólalás a *Lukács György és a szocialista alternatíva*
c. kötet (Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2010)
könyvbemutatóján

„Ne aggódjatok életemek miatt, hogy mit esztek vagy mit isztok [...] Nézzétek az ég madarait! Nem vetnek, nem aratnak, csűrbe sem gyűjtenek – mennyei Atyátok táplálja őket.” (Máté 6. 25, 26)

Az utóbbi időkben kevésbé szoktunk pusztán arra hagyatkozni, hogy mennyei atyánk majd gondoskodik rólunk. Inkább arra vagyunk szocializálva, hogy földi atyánk, államunk az, akinek feladata, hogy rólunk gondoskodjon. E gazdaságfilozófiai alapállások közös lényege, hogy nem kell magunkat vetéssel és aratással fárasztani.

Emlékezhetünk arra a fényevő családra, amely úgy vélte, hogy nekik nem szükséges hagyományos módon enni, mivel ők fényvel táplálkoznak. Az apa – önhibáján kívül – túlélte ezt a gazdaságfilozófiai meggyőződését és kísérletét.

Mindezt azért említem, mert a most megjelent kötet egyik olvasója szerint a kiadvány fő hiányossága, hogy Lukácssal szemben egyáltalán nem kritikus. Ezen a véleményen felbuzdulva bírálni jöttem Lukácsot, nem dicsérni.

Először azonban ezt az – úgymond – kritikátlanságot próbálom magyarázni. A Lukács-kritikák többnyire abból a feltételezésből adódnak, hogy túl vagyunk Lukácson. Meglátásom szerint viszont inkább az a helyzet, hogy – beleértve kritikusait is – nem értjük (illetve nem is próbáljuk érteni) Lukácsot. Ezért a lényeget tekintve inkább előtte vagyunk, mintsem hogy túl lennénk rajta.

Annak a törekvésnek, amely nem félresöpörni, hanem érteni akarja Lukácsot, ilyen kérdéseket is fel kell tennie (hangsúlyoznám, hogy az értés nem automatikus elfogadást, nem egyetértést jelent): Mi lehet a magyarázata annak, hogy Lukács az általa megbírált sztálini rendszerről (amely őt a letartóztatásig menően visszakritizálta) meggyőződéssel vallotta, hogy objektív szocializmus – jóllehet szubjektív szocializmus nélkül? Mi lehet a magyarázata annak, hogy többször megismételte botrányosnak tartott kijelentését: „A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”? Mi lehet a magyarázata annak, hogy mindvégig kitartott botránykőnek számító álláspontja mellett, amely az úgynevezett

nagyrealizmus esztétikai fölényét bizonygatja a modernebb irodalmi alkotásokkal szemben?

Olvasatom szerint mindhárom esetben ugyanaz a gondolkodás-módszertani ok van a háttérben. Nevezetesen: a teljes látószög előnyben részesítése (illetve olykor abszolutizálása) valamennyi részleges látószög rovására. Ezt a feltételezést később részletezem.

Hogyan is tanultuk az iskolában? A marxizmusnak három forrása van: a klasszikus német filozófia, a klasszikus polgári gazdaságtan és az utópikus szocializmus. Lukácsot olvasva talán nem eretnokség felvetni, hogy van egy negyedik forrás is: a közvetlen demokrácia plebejus demokrata koncepciói. (Elsősorban a fiatal Marx által gondosan forgatott Rousseau-ra hivatkozom.)

Zárójelben megkockáztatom a következőt: ha már benne vagyunk a számolásban – lehet, hogy van a marxizmusnak egy ötödik „forrása” (pontosabban: kelléke, összetevője) is. Sartre a következőképpen adja meg Marx megértésének sémáját: Kierkegaard plusz Hegel. Vagyis leegyszerűsítve: autonómiára törekvő személyiség plusz totalitás-szemlélet. Emlékeztetőül: Marx a kapitalizmust világtörténelmileg meghaladó társadalom specifikumát (kiindulópontját és alapegységét) a szabad egyéniségben (*MEM* 46. I. kötet 75) jelölte meg. (Hogy még egyértelműbb legyen, egy ismert Marx-hipotézis a kommunizmus lényegéről: olyan társulás, „amelynek szabad fejlődése minden egyes tagjának szabad fejlődését feltételezi”. A hipotézis két pillére: az egyének önállóságra való képessége, valamint az ezen nyugvó együttműködése, társulása.) Nem tudom bizonyítani, de nem tartom kizártnak, hogy Lukács filozófiáján „megszüntetve-megőrzött” formában maradó nyomot hagyott az a Kierkegaard is, akivel fiatal korában olyan intenzíven kacérokodott.

Rátérve mondandóm gerincére, a kapitalizmust meghaladó társadalomnak a kapitalizmussal szembeni fölényét két tényezővel szokták megindokolni. Az egyik, hogy humánusabb. A másik, hogy termelékenyebb, gazdaságosabb. Az első álláspont szerint, mivel humánusabb, ezért lesz gazdaságosabb, termelékenyebb. A második álláspont szerint, mivel termelékenyebb, ezért tud humánusabb lenni. Az eltérő irányból levont konzekvenciák nem ugyanazok.

Lukács egyértelműen a humánusnak, a társadalmi kapcsolatok humánus jellegének ad elsőbbséget. Ezt a nézőpontot választva és mércét alkalmazva egyaránt kritikus a kapitalizmussal és a szocializmus létező formájával szemben, amit bürokratikus szocializmusnak nevez. A bürokratikus szocializmus lehetséges és szükséges alternatívája nála a demokratikus vagy önkormányzó szocializmus. Ennek lukácsi specifikuma a szubjektív szocializmus, nevezetesen, hogy közös ügyekben az egyének maguk dönthetnek. Az alkalmazott eljárási mód: a tömegek személyes részvételén alapuló közvetlen demokrácia. Mai kifejezéssel

azt mondanánk, hogy az állami irányítás felváltása a civil társadalom önszerveződésével.

Lukács meglátása szerint a rendszer mindeddig kihalásig legfőbb tartaléka a tömegek társadalmi érdeklődésének felkeltésében, közéleti aktivitásának, társadalmi öntevékenységének kibontakoztatásában rejlik. A dolgozók távoltartása a termelési kérdésektől valamint az érdemi társadalmi döntésektől, a politikai akarattól, általános fásultsághoz, érdektelenséghez vezet a tényleges részvételük nélkül zajló társadalmi folyamatokkal kapcsolatban. Ezen a helyzeten változtatni csak a társadalmi ügyek intézésének olyan átfogó demokratizálásával lehet, amely sorsuk uraivá, társadalmi környezetük alanyaivá teszi az embereket. Az így felfogott demokratizálódás az egyének személyes érdekeltségére épül, ezért a mindennapi élet területéről, annak egyszerű, de közvetlen emberi kapcsolatokon nyugvó folyamataiból indul ki. A mindennapi élet spontán, nem formalizált, mindenkor a résztvevők által alakított demokratizmusából szervesen nő ki az a gazdasági, politikai, kulturális gyakorlat, amely dinamikus igazodik a tömegek törekvéseihez és erőfeszítéseihez.

A Lukács által feltételezett önkormányzó szocializmus olyan rendszer, amelyben a közügyek sorsa a tömegek aktivitásán, öntevékenységén múlik. Tehát olyan társadalmi berendezkedés, amelynek a működése az állampolgárok közvetlen beleszólását, beavatkozását nemhogy megengedi, hanem a közélet, a közfeladatok alakítását kifejezetten erre alapozza. A demokratizálás-demokratizálódás nyomán a gazdálkodásban a bürokratikus tervezést olyan szerveződés válthatja fel, amely az emberek – mint dolgozók és fogyasztók – illetékességi körébe utalja a termelést. A társadalmi önszerveződésen nyugvó gazdálkodásban kínálat és fogyasztás viszonya megfordul: a szükséglet válik a termelés kiindulópontjává.

Visszatérek Lukácsnak arra a három „botrányos” – de legalábbis talányos – kijelentésére, amelyet korábban említettem.

Az első kijelentés: Lukács szerint a létező szocializmus valójában az objektív szocializmus megléte és a szubjektív szocializmus hiánya. Milyen – nem pusztán történelmi – pozitívum jellemzi az általa bürokratikus szocializmusnak nevezett rendszert? A fő termelési eszközök nincsenek és nem is lehetnek magántulajdonban. Ennyiben a rendszer szocialista jellege objektíve fennáll. Mindaddig, amíg az állami-társadalmi tulajdon dominanciája érvényesül, adott az elvi lehetőség az önkormányzó szocializmus felé történő továbbmozgásra. Konkrétan: a szubjektív szocializmus, a társadalmi önszerveződés felzárkóztatására. Hangsúlyozom: Lukács számára a létező szocializmusban az önkormányzó szocializmus lehetősége, perspektívája az alapvetően fontos, csupán ez ad neki világtörténelmi igazolást, létjogosultságot. Az állami és csoporttulajdon privatizálása, magánkézbe adása az, ami ezt az elvi lehetőséget felszámolja.

(Két zárójeles megjegyzés. 1. Magyarországon az ún. rendszer-váltáskor nemcsak a kapitalizálódásnak, hanem az önkormányzó szocializmus alternatívájának képviselői is színre léptek, és több olyan részkérdést kimunkáltak, amelyeket annak idején Lukácsék elmulasztottak. Ezzel együtt – az ismert okok miatt – kevés társadalmi támogatásra sikerült szert tenniük. 2. Manapság divat azt mondani, hogy a nyolcvanas évek végére a létező szocializmus tartalékai kimerültek: a rendszer befutotta történelmi pályáját, ezért nem volt mit védeni rajta. Ma már a lakosság többsége találna rajta megvédeni valót; ez pedig elsősorban – bár természetesen nem így nevezik – a lukácsi értelemben vett objektív szocialista jelleg. Tehát – úgy tűnik – a megélhetés biztonságát erősítő közös tulajdonnak nemcsak történelmi perspektívában, hanem a mindenkori itt és most élő emberek számára is lehet nem elhanyagolható fontossága.)

Lukács második hivatkozott kijelentése: „A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”. Nevelt fia, Jánossy Ferenc állítása szerint ezt a kijelentését utólag megbánta. Mindazonáltal Lukács később is megismételte. Kísérlet a paradoxon feloldására: az állítás vonatkoztatási bázisa a történelmi horizont, nem pedig az egyes egyének, akik közül sokaknak bizonyára nem túl jó a legrosszabb szocializmus. Nevezetesen: a világtörténelmi perspektíva szempontjából lehet kedvezőbb a – fenti értelemben vett – objektív szocializmus. Döntően azért, mert – az említett módon – magában hordja az önkormányzó szocializmus potencialitását. Ugyanakkor, félreérthetősége miatt Lukácsnak van mit bánni az idézett megfogalmazáson.

Lukács harmadik megjegyzése: a nagyrealizmus esztétikai fölényének kérdése. Lukács egyrészt azt értékeli a kritikai realizmusban, hogy az egyének személyes gyötrődéseit társadalmi ügyként mutatja be, a társadalmi struktúrával összefüggő problémaként értelmezi. Illetve, hogy főleg olyan személyes gyötrelemekkel foglalkozik, amelyek a társadalmi szerkezettel is kapcsolatban vannak. A modernebb irodalom viszont többnyire elveszti ezt a fonalat, ezért számára az egyén magánbaja pusztán magánügy. Másként fogalmazva: absztrakciót hajt végre, amikor ábrázolásáról leemetszi a társadalmi összefüggéseket. A kritikai realizmus másik érdeme Lukácsnál, hogy a népélet, a nagy népi mozgások jelenségeit és folyamatait sem hallgatja el, valamint hogy ezeket a társadalom-totalításra vonatkoztatva ábrázolja. Idézem: „Helyesen látja a felülről lefelé és az alulról felfelé törő társadalmi erők küzdelmét és [...] úgy látja azokat, ahogy vannak, írói elfogultság nélkül. És ez az elfogulatlanság múlhatatlanul az elnyomott nagy népi erő igazságos felismerése, az irántuk táplált megértő rokonszenv felé kell, hogy vezesse az író.” (Eddig az idézet.) Ennek következtében a realista művészet szerves összefüggésbe kerül a demokratikus tartalmú társadalmi törekvésekkel. A nagy realisták – tudva vagy nem tudva, akarva vagy nem akarva – mindig a demokrácia szövetségesei.

Beharangoztam, hogy Lukácsot nem dicsérni, hanem bírálni jöttem. Amit hiányolok nála, az nem tartalmi, hanem formai hiány. De nagyon hiányzik.

A fényevőknek van „gazdaságfilozófiája”. Valószínűleg nem működik hosszabb távon – de van. A Bibliának van gazdaságfilozófiája. (Bár tisztán teoretikusan nézve nem minden szempontból érdem, de több gazdaságfilozófiája is van.) Lehet, hogy nem mindig és mindenkinek válik be, de létezik. Lukács Györgynél viszont nem olvasható érdemi gazdaságfilozófia. Pontosabban, kétségek között hagyja az olvasót abban, hogy miként lehet valamelyes konkrétsággal elképzelni az önkormányzó szocializmus gazdasági folyamatait. Ennek egyrészt azért van jelentősége, mert a történelmi horizontot képező állam nélküli kommunizmusban a lakosság sem istenre, sem államra nem bízhatja az élelmezését. A szabadon társult egyének csak önmagukra számíthatnak, csupán önmagukra bízhatják az alapszükségeik előteremtését. De hogyan? A köztulajdon társadalmasítása révén? Milyen formájú társadalmasítással? Csoporttulajdon működtetésével? Csoporthasználat működtetésével? Emberi kontroll alá vetett piaci kapcsolatokkal? Az áruközvetítés teljes kiváltásával? Stb.

Ha minderről nem mondunk semmi érdemit, akkor úgy járunk el, mint a nagyrealizmuson kívül eső írók: absztrakciót hajtunk végre, azaz a létezésre vonatkozó alapkérdéstől elvonatkoztatunk. Az életben maradásra, mint elsődleges létkérdésre nincs „létválaszunk”. (Ennek a gyakorlatba való átültetésekor pedig úgy járhatunk, mint azok a fényevők, akiket nem menekítenek ki idejében.)

A gazdaságfilozófia elmaradása különösen azért feltűnő stílustörés, mert egy materialista elmélet keretei között történik. Egy olyan elmélet keretei között, amely szerint végső fokon minden az anyagi termelésen alapul, abban gyökerezik. Vajon mennyire lehet társadalmilag hatékony egy gyökereitől megfosztott koncepció?

Ebben a kérdésben Lukács nincs egyedül. A hatvanas-hetvenes évek Magyarországon – egyes nyugati irányzatoktól eltérően – egyáltalán nem gondolnak bele egy állam nélküli gazdálkodás lehetőségeibe. (Később pedig egészen más irányt vesz a korszellem.) Az önkormányzó szocializmusnak nem fogalmazódik meg konkrét gazdasági programja. (Olyan ez, mintha átfogó demokratizálódást szorgalmaznánk – annak gazdasági alapjai nélkül.) Így azután a hatvanas években a gazdasági reform vitáinak során nem volt érdemi versenytársa a piaci reformok híveinek. Kimunkált gazdaságfilozófiai koncepció hiányában az izmosodó tőke számára eleve nem jelenthetett konkurenciát az önkormányzó szocializmus (ezért a lukácsi átfogó társadalmi demokratizálódás) alternatívája.